

प्रकरण:-४) परराष्ट्र धोरण

आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचा अभ्यासा मध्ये विविध राष्ट्रांच्या आंतरराष्ट्रीय संबंधांचा विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे. जगातील सर्व राष्ट्रीय एकमेकांशी व्यवस्था रूपी संबंध ठेवण्यात सहकार्याची भूमिका बजावीत आहेत आज जगाच्या पाठीवर एकही राष्ट्र सर्वच बाबांनी परिपूर्ण नाही. त्यामुळे कोणत्या तरी गोष्टीसाठी इतर राष्ट्रांवर अवलंबून रहावे लागते . कोणतेही राष्ट्र स्वतंत्र वेगळे राहून स्वतःचा राष्ट्राच्या विकास करू शकत नाही. त्यामुळेच इतर सर्व राष्ट्रांना परस्परांची सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक, इत्यादी प्रकारचे संबंध ठेवावे लागतात . जगातील बहुतेक राष्ट्र इतर राष्ट्रांवर कोणत्याही प्रकारची कृती करताना काही नियम व धोरणांचे पालन करतात. राष्ट्र आपापसात काही नियम तयार करून धोरणांची आखणी राष्ट्रहिताच्या दृष्टीने करतात. त्यांनाच परराष्ट्र धोरण म्हणतात प्रत्येक राष्ट्रांना त्यांच्या आधी परराष्ट्र धोरणामुळे एक निश्चित दिशा प्राप्त होते. या निर्देशांक द्वारे उद्दिष्ट साध्य करता येतात .प्रत्येक राष्ट्र इतर राष्ट्रांशी स्वतःचे हितसंबंध सुरक्षिततेच्या दृष्टीकोनातून चांगले ठेवत असतात. परराष्ट्र धोरण यावरच अवलंबून असते . एका रस्त्याने दुसऱ्या राष्ट्रांचे स्वीकारलेल्या नियमांचा व्यवहार म्हणजे परराष्ट्र धोरण होय.

* परराष्ट्र धोरणाची व्याख्या :-

परराष्ट्र धोरणाची व्याख्या वेग-वेगळ्या विचारवंतांनी केलेल्या आहेत त्यापैकी निवडक पुढील प्रमाणे सांगता येईल.

अ) प्रा. मार्शल यांच्या मते "परराष्ट्र धोरण म्हणजे राज्य सत्तेने आपल्या क्षेत्राबाहेरील परिस्थितीला प्रभावित करण्यासाठी केलेला कृतीचा क्रम होय."

आ) फेलिक्स व ग्रास यांच्या मते "परराष्ट्र धोरण म्हणजे एखाद्या राष्ट्राशी कोणत्याही प्रकारचा संबंध किंवा व्यवहार न ठेवण्याचा निर्णय होय."

इ) जोसेफ फ्रन्कल यांच्या मते "राष्ट्रीय हित हा परराष्ट्र धोरणाचा मूलभूत स्वरूपाचा सिद्धांत आहे."

* परराष्ट्र धोरणाची उद्दिष्टे :-

परराष्ट्र धोरणाची उद्दिष्टे अभ्यासताना त्याची 3 भागात विभागणी करावी लागते. कारण ही उद्दिष्टे संपूर्ण राष्ट्रांशी निगडित राष्ट्रातील वेगवेगळ्या समुदाय व वर्गांची आणि जागतिक पातळीवर भिन्नभिन्न स्वरूपात दिसून येतात. त्यामुळे परराष्ट्र धोरणाची उद्दिष्टे स्पष्ट करताना प्राथमिक उद्दिष्टे ,मध्यवर्ती उद्दिष्टे व जागतिक उद्दिष्टे कशा प्रकारे विभागणी करता येईल.

अ) परराष्ट्र धोरणाची प्राथमिक उद्दिष्टे:-

राष्ट्रांच्या प्राथमिक उद्दिष्टांचे आधार म्हणजे राष्ट्रीय संरक्षण आर्थिक विकास राष्ट्र शक्तीत वाढ होय.

१) राष्ट्रीय संरक्षण :-

राष्ट्रांच्या परराष्ट्र धोरणाची ध्येय आणि उद्दिष्टे ही राजकीय हितसंबंधांना अनुसरून निश्चित होत असतात. राष्ट्रांचे संरक्षण करणे हे राष्ट्रीय हिताचे प्राथमिक उद्दिष्ट असते. राज्यांची भूमी, नागरिक व संपत्ती यांचे राज्यात व राज्याबाहेर संरक्षण करण्याची जबाबदारी परराष्ट्र धोरणाला सांभाळावी लागत असते.

जगातील बहुतेक राष्ट्र स्वतःच्या राष्ट्र बरोबरच दुसऱ्या राष्ट्रांचे हित जोपासण्याचा काम करतात. अर्थातच जे राष्ट्र दुसऱ्या राष्ट्रांचे प्रदेश किंवा कुणाचाही ताबा नसलेले प्रदेश हस्तगत करण्याचे धोरण ठरवते. त्या राष्ट्रास सुधारणावादी धोरण असे म्हणतो. याउलट जी राष्ट्र आपल्याच भूमीचे संरक्षण करण्याचे धोरण ठरविते त्या धोरणास यथास्थितीचे धोरण असे म्हणतात. परराष्ट्रात जर आपल्या राष्ट्रातील नागरिक वास्तव्य करीत असेल त्याची सुरक्षिततेची संरक्षणाचे कारण दाखवून त्या राज्यावर सैनिक आक्रमण करण्याचा धोरणात्मक प्रतिष्ठेचे धोरण असे म्हणतात.

२) आर्थिक विकास :-

प्रत्येक राष्ट्राला ला स्वतःचे आर्थिक हितसंबंध वृद्धिंगत करण्यात अग्रेसर असतात. त्यातूनच राष्ट्रांच्या आर्थिक विकास घडवून आणणे हे राज्याचे प्राथमिक उद्दिष्ट असते. राष्ट्रातील शासन प्रकार कोणत्याही स्वरूपाचे असले तरी त्याचे अंतिम ध्येय हे नागरिकांचे हित साध्य करणे असते. आणि याच उद्दिष्टपूर्तीसाठी राष्ट्र देशातील आर्थिक विकासाच्या उद्दिष्टासाठी जगात शांतता व सुव्यवस्था राहण्यासाठी प्रयत्नशील असतात.

३) राष्ट्रीय शक्तीत वाढ :-

जगातील प्रत्येक राष्ट्र आपल्या राष्ट्रीय शक्तीत वाढ करण्यासाठी नेहमीच प्रयत्नशील असतो. ही वाढ संरक्षण व विकास करण्याच्या उद्देशाने केली जाते. ज्या राष्ट्रात सक्तीचे संचय केले जात नाही त्या राष्ट्रांचे परराष्ट्र धोरण अयशस्वी होत असते. त्याचा राष्ट्र जीवनावर परिणाम होत असतो. जर राष्ट्र शक्तीत वाढ करायची असेल. तर राष्ट्राला सर्वप्रथम सैन्यबळ वाढवावे लागते व शस्त्र निर्मिती करावी लागते. यासाठी दुसऱ्या राष्ट्रांशी लष्करी करार व संरक्षणाच्या दृष्टीने करावी लागतील.

ब) मध्यवर्ती उद्दिष्टे :-

मध्यवर्ती उद्दिष्टे हे राष्ट्रातील वेगवेगळ्या समुदाय वर्गाशी संबंधित आहेत. यामध्ये समुदाय व वर्गाचे हितसंरक्षण करणे परराष्ट्र धोरणातील आवश्यक तत्त्व मानले जाते. मध्यवर्ती उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

१) राज्यातील दबाव गटाचे हीत :-

परराष्ट्र धोरण निर्धारकांना राज्यातील विभिन्न दबाव गटांचा प्रभाव नुसार कार्य करावे लागते. हे दबावगट आर्थिक-सामाजिक धार्मिक इत्यादी स्वरूपाचे असतात भारत व अमेरिकेसारख्या लोकशाही राष्ट्रात दबाव गटाचे महत्व फार आहे .

उदा :-भारतातील मुस्लीम मतदार भारतातील अंतर्गत बाह्य धोरणावर प्रभाव पाडीत असतात.

२) अराजनैतिक उद्दिष्टे :-

राष्ट्रामध्ये असे काही उद्दिष्टे असतात की ज्यांच्या प्रत्यक्ष संबंध हा समाज कल्याण व आर्थिक विकासाशी निगडित असतो. परराष्ट्र धोरण स्वीकारत असताना आंतरराष्ट्रीय व्यवहारांमध्ये आज सर्वच राष्ट्रांना अशा उद्दिष्ट बाबत परस्परांशी सहकार्य करावे लागते.

३) राष्ट्र प्रतिष्ठा :-

राष्ट्राच्या प्रतिष्ठेचे जतन करणे आणि राष्ट्रीय सत्तेचा स्वीकार करणे हासुद्धा उद्देश राष्ट्राच्या असतो काही राष्ट्रीय जगात पद व प्रतिष्ठा प्राप्तीसाठी धडपड करीत असतात. यासाठी राष्ट्राला स्वतःच्या प्रचार व प्रसार साधनांवर भर द्यावा लागतो. आज जगात अमेरिका चीन व रशिया हे देश जागतिक प्रतिष्ठेच्या मागे लागल्याचे दिसते.

२) भूमीचा विस्तार :-

जगातील काही राष्ट्रीय स्वतःच्या राष्ट्राचा भू सीमेत वाढ करू इच्छितात. सामान्यवादी धोरणासाठी युरोपियन राष्ट्रांनी आर्थिक गरजा राष्ट्रीय प्रतिष्ठा यासारखी कारणे दाखवून भूमीचा विस्तार केल्याचे दिसते व्यापाराच्या दृष्टीने सुद्धा मागास राष्ट्रात प्रवेश मिळवून इतर राष्ट्रीय आपल्या वसाहती स्थापन करून वर्चस्व गाजवण्यास सुरुवात करत आहेत.

क) जागतिक उद्दिष्टे :-

नवीन विचारधारा आणि राजकीय आधार यांच्या जोरावर काही राष्ट्रीय राष्ट्रीय-आंतरराष्ट्रीय समाजाची नवनिर्मिती करण्याच्या प्रयत्नात आहेत . या वैचारिक योजनेला त्यांनी तात्विक आधार दिलेला आहे .

उदा:- साम्यवादी चीन श्रमिक वर्गाच्या विश्वबंधुत्वावर आधारलेला आहे. तर अमेरिका व भारत स्वातंत्र्य लोकशाहीचे संरक्षण करण्यास कटिबद्ध झाली आहे असे दर्शकांना दिसून येते .

जगातील बहुतांश राष्ट्रे प्राथमिक व माध्यमिक प्रकारच्या उद्दिष्टांवर भर देतात . परंतु अमेरिका व रशिया यासारखे महाशक्तिशाली राष्ट्रीय दिव्यकालीन जागतिक उद्दिष्टे समोर ठेवून आंतरराष्ट्रीय समाजाची नवनिर्मिती करण्याच्या मागे लागलेले आहेत .

एकंदरीत परराष्ट्र धोरणाचा उद्देश शांततेची प्रस्थापना करणे हा असला तरी काही परिस्थितीत शांततेच्या धोरणामुळे स्वतःच्या अस्तित्वाला धोका निर्माण होतो .

उदा:-भारताने पंचशील तत्त्वाचा पुरस्कार करून शांतता प्रस्थापित करण्याचे मान्य केले परंतु चीनने 1962 ला भारतावर केलेले आक्रमण परराष्ट्र धोरणाबाबत केलेली मोठी चूक त्यांना भोगावी लागली. म्हणून शांत आहे परराष्ट्र धोरणाचे स्वतंत्र उद्दिष्टे होऊ शकत नाही. राष्ट्राच्या परराष्ट्र धोरणांची ध्येय व उद्दिष्टे ही राष्ट्रीय हितसंबंधांना अनुसरूनच निश्चित होत असतात.

* परराष्ट्र धोरणाचे निर्णायक घटक :-

राष्ट्रीय हितसंबंध डोळ्यापुढे ठेवून प्रत्येक राष्ट्र आपल्या परराष्ट्र धोरणाची आखणी करीत असते. म्हणजे प्रत्येक राष्ट्राचा परराष्ट्र धोरणाची त्यांचे राजकीय हितसंबंध निगडित झालेले असतात. एका अर्थाने परराष्ट्रधोरण राष्ट्राच्या भवितव्या संबंधीचे धोरण असते .म्हणून प्रत्येक राष्ट्राला आपल्या परराष्ट्र धोरणाचे अत्यंत विचारपूर्वक व काळजीपूर्वक निर्धारण करावी लागते. याठिकाणी राष्ट्रीय हितसंबंधांचा किंवा भवितव्याचा प्रश्न गुंतला असल्याने परराष्ट्र धोरणासंबंधी निर्णय घेताना कसल्याही प्रकारच्या धोका पत्कारण्याची राष्ट्राची तयारी नसते.

परराष्ट्र धोरण ठरविण्याचे अधिकार राष्ट्रीय सरकारच्या हाती असतात असे मानले जाते. तथापि कोणतेही सरकार आपल्या राष्ट्राच्या राष्ट्र धोरणाविषयी स्वतःच्या मर्जीप्रमाणे निर्णय घेऊ शकत नाही . घटनात्मक दृष्ट्या हा राष्ट्रीय सरकारचा अधिकार असला तरीही प्रत्यक्षात सरकारला त्यासंबंधी निर्णय घेताना अनेक घटक विचारात घ्यावे लागतात. म्हणजेच प्रत्येक राष्ट्राच्या परराष्ट्र धोरणावर अनेक घटकांचा प्रभाव पडलेला असतो हे घटक पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

१) भौगोलिक घटक :-

प्रत्येक राष्ट्राच्या परराष्ट्र धोरणाचा अत्यंत महत्त्वाचा घटक म्हणून भौगोलिक घटकाचा उल्लेख केला जातो. कोणत्याही देशाचे भौगोलिक स्थान आणि त्याची भौगोलिक परिस्थिती त्यांचा विचार करूनच सरकारला आपल्या देशाचे परराष्ट्र धोरण निश्चित करावे लागते. भौगोलिक घटकांमध्ये राज्याचे आकारमान प्रदेशाची वैशिष्ट्ये आकार आणि हवामान हे प्रमुख घटक आहे .संरक्षणाच्या दृष्टीने पुरेशा भौगोलिक विचार, उत्साहवर्धक वातावरण, हवामान निसर्गताच मिळणारे संरक्षण कवच, (पर्वत, दऱ्या ,खोऱ्या ,वाळवंट समूह ,किनारे) सीमारेषा लाभलेले जवळील राष्ट्रे इत्यादी घटकांच्या आधारे परराष्ट्र धोरण ठरवताना अधिक स्वातंत्र्य लाभत असते. भौगोलिक स्थितीचा परराष्ट्र धोरणावर अनेक प्रकारे परिणाम होतो. ब्रिटनचा विचार केला असता ब्रिटन या राष्ट्राची भौगोलिक स्थिती समुद्रातील बेटासारखे आहे . या स्थिती मुळे ब्रिटिशांनी समुद्र पार अनेक वसाहती स्थापन केल्या. व आश्रित राष्ट्र निर्माण केली आहे. एखाद्या बलाढ्य राष्ट्र शेजारील छोट्या राष्ट्रावर आपले परराष्ट्र धोरण थोपऊ शकते. नेपाळ या हिमालयाच्या कुशीत असलेल्या छोट्या राष्ट्राला आपले परराष्ट्र धोरण ठरवतांना भारत व चीन या राष्ट्रांचा विचार करूनच परराष्ट्र धोरण ठरवावे लागते.

२) नैसर्गिक साधन संपत्ती :-

राष्ट्राच्या प्रगतीत त्या राष्ट्राच्या नैसर्गिक साधन संपत्तीचा फार मोठा वाटा असतो. म्हणून नैसर्गिक साधन संपत्ती सुद्धा परराष्ट्र धोरणावर प्रभाव काढण्याचे काम करीत असते . नैसर्गिक साधनसंपत्ती राष्ट्रातील अन्नधान्याचे उत्पादन महत्त्वाचे ठरत असते.

खनिज द्रव्य, धातु, पेट्रोल ,वनौषधी ,वायू इत्यादीचा समावेश होतो. राष्ट्राच्या विकासात हा तेथील जनतेच्या उत्पादन प्रक्रियेवर अवलंबून असतो. जगण्यासाठी अन्नधान्य सर्वात महत्त्वाचे मानले जाणारे साधन आहे.

उदा:- इंदिरा गांधींच्या काळात देशात आणीबाणी घोषित केल्यामुळे अन्नधान्याचा तुटवडा निर्माण झाला होता. तसेच जर्मन या राष्ट्राने सुद्धा द्वितीय महायुद्धाच्या आपल्या अन्नधान्याचा साठा संपविण्याच्या आज विजय मिळवण्याचे धोरण ठरविले होते. सर्व प्रकारच्या नैसर्गिक साधन संपत्तीने समृद्ध असलेल्या राष्ट्राला स्वतःचे परराष्ट्र धोरण आखण्यात फारशी अडचण येत नाही.

३) ऐतिहासिक व सांस्कृतिक घटक :-

देशाच्या परराष्ट्र धोरण प्रभावित करणारा घटक म्हणून ऐतिहासिक व सांस्कृतिक घटकाचा देखील विचार करावा लागतो . आपली ऐतिहासिक परंपरा व वारसा यांचे जतन करणे हे कोणत्याही राष्ट्राच्या सरकारचे कर्तव्य मानले जाते. त्या कर्तव्याची जाणीव घेऊनच सरकारला आपल्या परराष्ट्र धोरणाची आखणी करावी लागते . स्वातंत्र्यानंतर भारताने इंग्रजा विषयी कोणतीही कटुता न मनात ठेवता त्यांच्या बरोबरचे संबंध कसे सुधारतील असाच या प्रकारच्या प्रयत्न केलेला दिसतो .भारताच्या परराष्ट्र धोरणावर सत्य अहिंसा व पंचशील या ऐतिहासिक तत्वांचा परिणाम झालेला आहे.

४) आर्थिक घटक :-

आर्थिक विकास हा परराष्ट्र धोरणाचा निर्धारण आतील आणखी एक महत्त्वाचा घटक आहे. कोणतेही देशाची राष्ट्रीय सत्ता ही त्याच्या आर्थिक विकासावरून ठरत असते. म्हणूनच आर्थिक विकासाला राष्ट्रीय सत्तेच्या महत्त्वाचा घटक मानले जाते . आंतरराष्ट्रीय राजकारणात विकसित राष्ट्रांच्या भूमिकेला महत्त्व प्राप्त होताना दिसत आहे . विकसित देश आपल्या परराष्ट्र धोरणाची स्वतंत्रपणे आखणी करू शकतात. इतकेच नव्हे तर ते इतर काही देशांच्या परराष्ट्र धोरणावर प्रभाव पाडू शकतात.

भारत हे राष्ट्र स्वातंत्र्य प्राप्तीच्या वेळी आर्थिक दृष्ट्या मागासलेल्या स्थितीत होता. त्यांचा परिणाम भारताच्या परराष्ट्र धोरणावर पडला होता. त्यामुळे भारताला अनेक बाबतीत विकसित व प्रगत राष्ट्रांवर अवलंबून राहावे लागत होते.

५) तांत्रिक व वैज्ञानिक औद्योगिक विकासाचे घटक :-

आधुनिक काळात कोणत्याही देशाचा आर्थिक विकास हा औद्योगिक विकासाची संबंधित असल्याचे दिसते. तांत्रिक वैज्ञानिक व औद्योगिक विकासाचेही परराष्ट्रीय धोरण प्रस्थापित होत असतात. आज विकसित देश म्हणून ओळखले जात असलेले सर्व देश औद्योगिक क्षेत्रात आघाडीवर असल्याचे दिसून येते. म्हणूनच औद्योगिक विकास हा देशाचा आर्थिक विकासाचा प्रमुख आधार मानला जातो . भारत देशाच्या विचार करता भारत सरकारने देशाच्या जलद आर्थिक विकासासाठी नियोजनाच्या मार्गाचा स्वीकार केला . हे करत असताना भारताने सोवियत रशिया व अमेरिकेच्या लष्करी गटात सहभागी न होता अलिप्ततेच्या धोरणाचा स्वीकार करून दोन्ही महासत्ता कडून मदत घेऊन पंचवार्षिक योजना द्वारे आपला तांत्रिक व वैज्ञानिक व औद्योगिक विकास करण्यास सुरुवात केली.

६) लष्करी शक्ती :-

लष्करी शक्ती ही राष्ट्राची आत्मा आहे. त्यावरच संपूर्ण राष्ट्राचा दर्जा आणि व्याप्ती अवलंबून असते. सैन्य शक्ती मोठी असेल तर त्या राज्यात आंतरराष्ट्रीय संबंधांमध्ये विशेष स्थान असते. जे राज्य आपल्या इच्छेनुसार सौदेबाजी करू शकते . लष्करी दृष्ट्या दुर्बल देशांचे सामर्थ्यवान देशांशी शत्रुत्व असेल तर एक तर अशा दुर्बल देशाला संबंध देशांची जुळवून घेणे भाग पडते. अथवा दुसऱ्या एखाद्या प्रबल राष्ट्राची मदत घेणे आवश्यक ठरते. सैन्य शक्ती ही भौगोलिक तत्त्वावर ती कायम स्वरूपाची नसते .राष्ट्राच्या सैन्य शक्ती मध्ये बदल होत असतो.

उदा:- ब्रिटेन, फ्रान्स या सारखी मोठी राष्ट्रीय बलाढ्य सैन्य शक्तीने परिपूर्ण होती . परंतु आज अमेरिका ,रशिया ,दक्षिण कोरिया व चीन यासारखी बलाढ्य राष्ट्रीय सैन्य शक्तीने परिपूर्ण बघायला मिळतात.

७) लोकसंख्या :-

परराष्ट्र धोरणाच्या निर्णायक घटकांमध्ये लोकसंख्येच्या ही विचार करणे आवश्यक आहे. आर्थिक तसेच लष्करी सामर्थ्याचा दृष्टीने लोकसंख्या पुरेशी असणे आवश्यक असते. फारच कमी लोकसंख्येच्या देश आर्थिक, लष्करी बाबतीत प्रबळ बनवू शकत नाही. पण केवळ संख्या जास्त असणे हे सामर्थ्याचे लक्षण असू शकत नाही. लोकसंख्या जास्त असून तो देश मागासलेला असेल तर त्याला परराष्ट्र धोरणाबाबत अनेक तडजोडी कराव्या लागतात. यामध्ये भारतात लोकसंख्येच्या बाबतीत दुसऱ्या क्रमांकावर आहे. त्यामुळे जागतिक आणि दक्षिण आशियाच्या राजकारणात भारताला विशेष महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झालेले आहे. लोकसंख्या जास्त किंवा कमी असणे हेसुद्धा परराष्ट्रीय धोरणाला कधी कधी घातक ठरू शकतात. कारण निसर्गाने योग्य साध दिली नाही. तर अन्नधान्याचा पुरवठा अपुरा पडेल पर्यायाने देशातील जनतेसाठी अन्नाची इतर राष्ट्राकडून अन्नधान्यासाठी आयात करावी लागेल.

८) लोकमत :-

पहिल्या महायुद्धानंतर खऱ्या अर्थाने लोकमताचा परराष्ट्र धोरणावर प्रभाव पडू लागला. राष्ट्राला स्वतःचे परराष्ट्र धोरण निर्धारित करताना सरकारला लोकमताचा आदर राखावा लागतो. परराष्ट्र धोरण ठरविणे हे पूर्वीप्रमाणेच आता राजकीय नेत्यांची मक्तेदारी बहुतांशी संपुष्टात आली आहे . परराष्ट्र धोरणावर जनतेमध्ये अलीकडे मोठ्या प्रमाणात चर्चा घडून येताना दिसते लोक त्याबद्दल आपल्या भावना व्यक्त करतात. निवडणुकीद्वारे त्याबाबत आपले मत व्यक्त करतात राज्यकर्त्यांना एक प्रकारे जनमताची दखल घ्यावी लागते .

उदा:- कश्मीर प्रश्न, बुवा प्रश्न किंवा बांगला देशाचा प्रश्न ,ज्या ज्या वेळी निर्माण झाले. त्या त्या वेळी भारताने जागतिक जनमताचा कोल घेतलेला दिसतो.

९) विचारप्रणाली :-

राष्ट्राच्या परराष्ट्र धोरणाला दिशा देण्यात विचारप्रणाली किंवा तत्वप्रणाली या घटकांनी देखील महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. जगातील बहुतांश राष्ट्रे स्वतःचे परराष्ट्र धोरण निर्धारित करताना विचार प्रणालीला प्राधान्याने स्वीकारतात. आपले हितसंबंध साधता येईल अशाच प्रकारचे धोरण स्वीकारण्याकडे त्यांचा कल असतो.

उदा :-दुसऱ्या महायुद्धानंतरच्या काळात सोवियत युनियन चा परराष्ट्र धोरणावर साम्यवादी विचार प्रणालीचा फार मोठा प्रभाव होता.

भारताच्या परराष्ट्र धोरणाला प्रभावित करणाऱ्या विचार प्रणाली म्हणून साम्यवाद, उदारमतवाद, गांधीवाद, या विचारप्रणालीचा उल्लेख करता येतो. स्वातंत्र्य चळवळीच्या काळातही भारताच्या राष्ट्रीय नेत्यांनी आणि काँग्रेसने वरील तत्वांचा स्वीकार करण्याचा आग्रह धरला होता.

१०) नेतृत्व :-

जगातील प्रत्येक राष्ट्राच्या परराष्ट्र धोरणात फरक दिसून येतो . कारण प्रत्येक राष्ट्रातील नेतृत्व करणारे राजकीय नेते व अधिकारी आपल्या देशातील जनमता द्वारे व स्वतःच्या कल्पना आणि विचार प्रणाली च्या आधारावर राष्ट्रातील उपलब्ध साधन सामग्री च्या माध्यमातून परराष्ट्र धोरणाची आखणी करीत असतात. म्हणूनच राष्ट्रीय सत्तेच्या संदर्भात नेतृत्वाचे महत्त्व कुणीच नाकारू शकत नाही. इतर सर्व घटक अस्तित्वात असूनही चांगले नेतृत्व नसेल तर ते कुचकामी ठरतात.

महाराष्ट्राचे परराष्ट्र धोरण ठरविण्यामध्ये सरकारमधील प्रमुख व्यक्ती परराष्ट्र खात्याचे मंत्री राज्यमंत्री परराष्ट्र खात्याची निगडीत मंत्रालयातील सचिव उपसचिव अन्य अधिकारी तसेच कायदे मंडळाचाही निर्णय निर्धारण प्रक्रियेत समावेश करावा लागतो. भारतात परराष्ट्र धोरण ठरविणे मागे पंतप्रधान व परराष्ट्र मंत्री यांची भूमिका महत्त्वाची मानली जाते.

११) विधिमंडळ :-

जगातील प्रत्येक राष्ट्र पूर्वीपेक्षा आता कायदेमंडळांना विशेष प्राधान्य देत आहेत. ज्या राष्ट्राने सत्तेचे विभाजन झालेले असून जनतंत्र प्रस्थापित झालेले आहे. त्या देशात कायदेमंडळ परराष्ट्र धोरणाच्या निर्धारणात भाग घेत आहेत . तसेच इतर लोकतांत्रिक शासन पद्धतीमध्येही भारताने इतर राष्ट्रांशी केलेले करार वाटाघाटी व संधी इत्यादी विधिमंडळात चर्चेसाठी व मत करण्यासाठी जातात.

१२) राजनय :-

राष्ट्रातील राजदूत यावर सुद्धा परराष्ट्र धोरण निर्धारित होत असते. रादुताजवळ विशेष गुण असतात त्याने योग्य वेळी योग्य निर्णय घेतला तर राष्ट्राचे परराष्ट्र धोरणात घेतलेले निर्णय यशस्वी होऊ शकतात. कुशल व गुणसंपन्न राजदूताला राष्ट्रहिताची स्पष्ट जाणीव असते .राष्ट्रगीत व राष्ट्राची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी राष्ट्रातील उपलब्ध साहित्याचा आधार घेऊन कुशलतेने परराष्ट्र धोरणात महत्त्वाची भूमिका बजावण्याचे काम करत असते.

१३) बाह्य पर्यावरण :-

राष्ट्राच्या परराष्ट्र धोरणावर बाह्य पर्यावरणाचा सुद्धा प्रभाव पडताना दिसतो. बाह्य पर्यावरण वरून म्हणजे देशाच्या बाहेरील परिस्थिती किंवा आंतरराष्ट्रीय पर्यावरण होय. राष्ट्राचे परराष्ट्र धोरण निश्चित करताना आंतरराष्ट्रीय समुदायातील विविध घटकांचा देखील समावेश करणे गरजेचे असते. प्रत्येक स्वतंत्र राष्ट्र सार्वभौम असते. त्यामुळे त्या राष्ट्राला स्वतःच्या हितसंबंधांची व भविष्याची संबंधित सर्व बाबींच्या निर्णय घेण्याचा पूर्ण अधिकार असतो. असे असले तरी सार्वभौम राष्ट्रावर काही प्रमाणात मर्यादा असतात .प्रत्येक देश स्वतःच्या इच्छेनुसार व मर्जीनुसार व्यवहार करू शकत नाही. परराष्ट्र धोरणा संबंधी निर्णय घेताना इतर राष्ट्रांच्या परिस्थितीचा विचार करणे भाग असते.

१४) जागतिक लोकमत :-

प्रत्येक राष्ट्र आपल्या राष्ट्रहिताचा विचार करूनच आपले मत प्रगत करीत असतात .असे मत योग्य किंवा अयोग्य सुद्धा असू शकतात . अयोग्य मताचा जास्त प्रचार व प्रसार होतो. व त्यातूनच जनमत तयार होताना दिसते . म्हणून जागतिक लोकमत सतत बदलणारे असते असे म्हटले जाते .कोणतेही राष्ट्र निपक्षपातीप्रमाणे कोणालाही मदत देत नसतात. त्यामागे कोणता तरी स्वार्थ दडलेला असतो.राष्ट्र पुढे उभ्या राहिलेल्या संकटाला इतर राष्ट्रांनी मदत करणे भाग असते . परंतु काही राष्ट्रांही आगीत तेल टाकण्याचे काम करतात .

उदा : भारत आणि पाकिस्तान संबंध